

InDret

La modernització del dret alemany de fundacions

Constitució per reconeixement i llibertat d'elecció de les finalitats fundacionals

Josep Ferrer i Riba

Facultat de Dret

Universitat Pompeu Fabra

Working Paper núm: 120

Barcelona, gener de 2003

www.indret.com

Sumari

1. La Llei per a la modernització del dret de fundacions: antecedents
2. Contingut de la reforma legal: la unificació del sistema i dels requisits per a la constitució de fundacions
 - 2.1. Substitució del sistema de constitució de fundacions mitjançant autorització administrativa (Genehmigung) per un sistema de reconeixement (Anerkennung)
 - 2.2. Regulació dels pressupòsits substantius pel reconeixement d'una fundació com a persona jurídica
 - 2.3. Algunes modificacions de detall
3. Modernització del dret de fundacions? Les qüestions que deixa obertes la reforma alemanya
4. Materials
5. Bibliografia

1. La Llei per a la modernització del dret de fundacions: antecedents

El 15 de juliol de 2002 el *Bundestag* aprovà la Llei per a la modernització del dret de fundacions (*Gesetz zur Modernisierung des Stiftungsrechts*): una llei breu, de cinc articles, que modificà parcialment els paràgrafs 80 a 88 i 2043 del Codi civil alemany (BGB), adequà algunes normes fiscals a la nova redacció d'aquestes disposicions civils i fixà com a data de la seva entrada en vigor l'1 de setembre del 2002.

Per comprendre el significat i abast d'aquesta reforma cal tenir en compte que el dret de fundacions alemany està desenvolupat a dos nivells, un federal i l'altre estatal (cfr., per tots, VON CAMPENHAUSEN, § 3 Rn 1-10):

- En el **nivell federal** es troben les disposicions -força fragmentàries- de la Part General del BGB sobre la persona jurídica fundacional (§§ 80 a 88 i, per remissió del § 86, els §§ 26, 27 (3), 28 a 31 i 42) i les normes sobre tributació de les fundacions (ubicades, en allò essencial, en les lleis dels impostos de corporacions i de successions i donacions, en les seves disposicions de desenvolupament i en la secció tercera de la *Abgabenordnung*, on es regulen les finalitats fiscalment privilegiades).
- En el **nivell estatal** trobem lleis o altres disposicions sobre fundacions dictades per cada *Land*, que regulen alguns aspectes civils omesos o desenvolupats insuficientment en el BGB (p. ex., contingut dels estatuts fundacionals, publicitat de la fundació, administració del patrimoni fundacional, aplicació d'ingressos, deures comptables, modificació estatutària, fusió entre fundacions, destí del romanent), el sistema de supervisió pública de les fundacions i el règim d'algunes modalitats particulars de fundació (fundacions jurídic-públiques, eclesiàstiques, comunals i familiars).

A Alemanya no hi ha fundacions de competència federal i fundacions de competència estatal: a totes se'ls aplica la legislació federal i la del *Land* on té el seu domicili, amb independència de l'àmbit en el qual desenvolupi les seves funcions. El domicili s'ha de fixar en els estatuts i el fundador pot fixar-lo lliurement en territori alemany, amb l'única condició que tingui alguna relació amb l'activitat de la fundació.

La Llei de 15 de juliol de 2002 se situa en el nivell federal i culmina un procés prolongat de discussió -acadèmica en el seu inici i política finalment- sobre la conveniència de reformar la legislació federal de fundacions, matèria que, en la seva vessant civil, romangué inalterada des de l'aprovació del BGB el 1896. El debat sobre la reforma ve de molt lluny (cfr. SEIFART, § 6 Rn 1-20; REUTER, 2001a: Vor § 80 Rn 110-122): es remunta a les jornades anuals de juristes alemanys de 1962 (*44. Deutschen Juristentages*) i a la publicació dels dictàmens i ponències que les seguiren; continua als anys setanta, particularment arran de la presentació, el 1976, del dictamen elaborat per un grup de treball interministerial encarregat de l'estudi d'aquesta reforma (vg. la seva síntesi a HÄRTL, 15-18), i rep un impuls definitiu dues dècades més tard, quan a partir de 1997 alguns grups parlamentaris

comencen a presentar iniciatives legislatives al *Bundestag* i la coalició de socialdemòcrates i verds assumeix, en el seu pacte de govern de 1998, el compromís de modernitzar el dret de fundacions. D'aquest acord en resultà l'aprovació, l'any 2000, d'una llei d'incentius fiscals (*Gesetz zur weiteren steuerlichen Förderung von Stiftungen*, de 14 de juliol) i el 2002, de la llei per a la modernització del dret de fundacions que aquí ressenyem.

Tot i el que anuncia la seva rúbrica i a diferència del que experimentaren altres àrees del dret privat modificades en la mateixa legislatura, la Llei de fundacions de 2002 no suposa, almenys aparentment, una renovació profunda d'aquesta matèria jurídica. No ha de sorprendre que hagi estat així: el dret de fundacions alemany és en gran part un dret estatal i el legislador federal ha preferit consensuar amb els *Länder* una reforma que havia d'incidir en matèries històricament regides per lleis estatals. Aquesta voluntat de consens es plasmà en la formació d'un grup de treball entre la federació i els *Länder* (*Bund-Länder-Arbeitsgruppe Stiftungsrecht*). Les recomanacions d'aquest grup de treball es recolliren en el resum a un extens dictamen que es presentà l'octubre de 2001 i acollí en gran part la llei aprovada. Les recomanacions es centraven en la idea de mantenir el procediment d'autorització administrativa per a la constitució de les fundacions, però substituint el terme "autorització" (*Genehmigung*) per "reconeixement" (*Anerkennung*) amb la finalitat de ressaltar l'existència d'una pretensió jurídica per obtenir aquesta autorització; també proposaven que es formulés una regulació unitària, a nivell federal, dels pressupòsits per a la constitució d'una fundació i que es mantingués el principi de llibertat per crear fundacions amb qualsevol tipus de finalitat lícita, incloses les d'interès particular. Com veurem, a continuació, totes aquestes propostes foren acceptades.

2. Contingut de la reforma legal: la unificació del sistema i dels requisits per a la constitució de fundacions

La reforma de 2002, en essència, redefineix el sistema constitutiu de les fundacions i estableix els pressupòsits substantius per aquesta constitució. Així, el Codi segueix ocupant-se primordialment d'una matèria -el negoci fundacional i la seva eficàcia- a la que ja donava, en la seva redacció originària, una singular i possiblement desproporcionada atenció (cinc dels nou preceptes sobre fundacions versen sobre temes relacionats amb la constitució d'una fundació i els seus efectes). Al marge d'aquest nucli temàtic, la nova Llei ha aprofitat també l'ocasió per esmenar altres paràgrafs i clarificar alguns punts d'interès més secundari.

2.1. Substitució del sistema de constitució de fundacions mitjançant autorització administrativa (Genehmigung) per un sistema de reconeixement (Anerkennung)

La novetat més rellevant de la Llei de 2002 és l'abandonament formal del sistema de constitució de les fundacions mitjançant autorització pública -en el seu origen, un sistema concessional tenyit d'una forta discrecionalitat administrativa- i l'adopció d'un sistema de reconeixement regulat, en el qual una fundació "ha de ser reconeguda" com a entitat amb

capacitat jurídica si el negoci fundacional compleix les exigències de forma i contingut establertes per la llei (cfr. § 80 (2) BGB). Com s'explica en la motivació que acompanyava al Projecte de llei (*Entwurf*, BT-Drucks. 14/8765, pàg. 8), el nou text legal garanteix als potencials fundadors el dret subjectiu a fundar atribuint-los una pretensió exercitable. La Llei estableix que el reconeixement és competència de "l'autoritat competent de l'Estat en el qual la fundació hagi de tenir el seu domicili" (§ 80 (1) BGB), però no ha previst que s'hagi d'articular mitjançant la inscripció de la fundació en un registre públic (a diferència del que disposa el § 21 BGB per les associacions). La majoria dels *Länder* tenen registres administratius de les fundacions que han autoritzat i sobre les quals realitzen funcions de supervisió, però aquests registres –que no produeixen efectes de publicitat legal- no tenen cap tipus de funció en el procés constitutiu de les fundacions. En aquest punt, ratificant el criteri defensat pel *Arbeitsgruppe* anteriorment esmentat (cfr. *Bericht*, 14-36), el legislador federal ha optat tàcitament per mantenir la pràctica vigent.

El canvi d'un sistema de concessió per un altre de reglat o "de condicions normatives" (com es coneixen aquests sistemes en dret comparat: cfr. KRONKE, 32-44) suposa, en abstracte, un canvi fonamental de política jurídica fundacional. Així, podria qualificar-se, per exemple, el que passà en el seu moment a Espanya arrel del reconeixement constitucional del dret a fundar (art. 34 CE), o el que passaria si arribés el dia en què el legislador francès - per citar un cas molt notori- condicionés la constitució d'una *fondation d'utilité publique* a la mera adequació de l'acte fundacional a criteris regulats. A Alemanya, no obstant, tot i que la qüestió continua sent discutida, la doctrina majoritària, la praxis i la jurisprudència fundacional portaven anys interpretant, per raons constitucionals lligades sobretot a la llibertat general d'actuació (*allgemeine Handlungsfreiheit*, derivada de l'art. 2.1 de la Llei fonamental) i també al dret a la propietat i a l'herència (art. 14.1 de la mateixa Llei), que l'autorització a la qual feia referència l'antic § 80 BGB no s'havia d'entendre com un acte de mera discrecionalitat, sinó com un acte reglat, objecte d'una pretensió únicament vinculada en el seu exercici al compliment dels pressupòsits legals (*Anspruch auf Genehmigung unter den gesetzlichen Voraussetzungen*) (vg., p.ex., des de diferents punts de vista, HOF, § 4, Rn 4 y ss.; RAWERT, 1995: Vor § 80 Rn 40-48; REUTER, 2001b: 144-148).

En aquest aspecte, doncs, la reforma de 2002 no s'ha d'entendre com un canvi de sistema sinó més aviat -i citem novament l'exposició de motius del Projecte- com una contribució a la claredat i a la seguretat jurídiques (*Entwurf*, BT-Drucks. 14/8765, pàg. 8). Així ho ha entès també la doctrina, que ha saludat positivament el canvi, més per raons psicològiques -la nova terminologia es considera més amigable pels potencials fundadors- que per la seva transcendència positiva (ANDRICK / SUERBAUM, 2006). És revelador que el dictamen de l'*Arbeitsgruppe* que ha inspirat la reforma es pronunciés emfàticament a favor del manteniment del procediment constitutiu tradicional (adduint que facilita l'assessorament als fundadors i permet entrar-hi en negociació), rebutgés que l'adquisició de personalitat jurídica s'hagués de produir mitjançant una inscripció registral i, a la vegada, postulés el canvi terminològic que la llei ha introduït (*Bericht*, 4). Cal veure, en efecte, fins a quin punt una mesura purament nominalista d'aquest tipus augmentarà la claredat i la seguretat jurídica d'un sistema en el qual, com exposem més endavant, el reconeixement d'una

fundació seguirà depenent de què la seva finalitat, a criteri de l'òrgan administratiu encarregat del reconeixement, no posi en perill el bé comú.

2.2. Regulació dels pressupòsits substantius pel reconeixement d'una fundació com a persona jurídica

En segon lloc, la Llei estableix, a nivell federal, els pressupòsits de contingut i forma als que se sotmet el reconeixement d'una fundació i l'adquisició per aquesta de capacitat jurídica. Fins a l'actualitat, el concepte de fundació no estava codificat a Alemanya i era perfilat per la doctrina a partir de les dades legals subministrades pel propi BGB, les lleis estatals i el cabal dogmàtic acumulat per la pandectística (en especial, la tardana) del segle XIX alemany. Amb la nova Llei, el concepte de fundació neix normativament, amb caràcter general, dels paràgrafs 80 i 81 del BGB.

El § 80 (2) BGB, en la nova redacció, anomena tres pressupòsits substantius perquè la fundació pugui ser reconeguda com a jurídicament capaç:

- El negoci fundacional ha de satisfer les exigències del § 81 (1) [... *wenn das Stiftungsgeschäft den Anforderungen des § 81 Abs. 1 genügt ...*]
- Ha d'aparèixer garantit el compliment durador i persistent de la finalitat fundacional [... *die dauernde und nachhaltige Erfüllung des Stiftungszwecks gesichert erscheint ...*]
- La finalitat fundacional no ha de posar en perill el bé comú [... *der Stiftungszweck das Gemeinwohl nicht gefährdet*]

Al seu torn, el § 81 (1) BGB estableix que el negoci fundacional entre vius requereix forma escrita (com feia en la redacció originària) i afegeix dues novetats:

- Ha d'incloure la declaració vinculant del fundador de dedicar un patrimoni al compliment d'una finalitat per ell predeterminada [*Es muss die verbindliche Erklärung des Stifters enthalten, ein Vermögen zur Erfüllung eines von ihm vorgegebenen Zweckes zu widmen*]
- La fundació, mitjançant el negoci fundacional, s'ha de dotar d'uns estatuts amb regles relatives al nom, al domicili, a la finalitat, al patrimoni i a la formació del patronat de la fundació [*Durch das Stiftungsgeschäft muss die Stiftung eine Satzung erhalten mit Regelungen über: 1. den Namen der Stiftung, 2. den Sitz der Stiftung, 3. den Zweck der Stiftung, 4. das Vermögen der Stiftung, 5. die Bildung des Vorstands der Stiftung*]

Les normes que acabem de citar epitomitzen els elements essencials dels quals s'ha alimentat el concepte jurídic de fundació a Alemanya durant tot el segle passat, sense innovar-lo en cap detall. La referència al "compliment durador i persistent de la finalitat fundacional" podria conduir fins i tot, entès literalment, a considerar ineficaces les fundacions temporals, conseqüència que seria regressiva i que els mateixos redactors del

text s'han anticipat a rebutjar com a hipòtesi interpretativa (*Entwurf*, BT-Drucks. 14/8765, pàg. 8). La justificació de la reforma s'ha de llegir, aleshores, en el context de la relació entre la legislació federal i l'estatal: al dur al BGB els requisits necessaris i suficients pel reconeixement d'una fundació, s'han d'entendre sense efecte ulteriors exigències o condicionants per la vàlida constitució de fundacions -o d'algun tipus particular d'aquestes- que, en consonància amb l'antic sistema d'autorització administrativa, haguessin preestabert les *Landstiftungsgesetze* (amb l'excepció, que queda expressament salvada pel nou § 81 (3) BGB, de les fundacions eclesiàstiques) (ANDRICK / SUERBAUM, 2907-2908).

2.3. *Algunes modificacions de detall*

La revisió del dret de fundacions s'ha aprofitat per fer algunes esmenes i addicions conjunturals, de poca rellevància, que ressenyem sumàriament:

- S'atribueix a l'òrgan competent pel reconeixement **la facultat de suplir la falta d'estatuts o de completar-ne els insuficients**, tenint en compte la voluntat del fundador (en la fundació *mortis causa* i també en la *inter vivos* en cas de mort del fundador: cfr. últim incís del § 81 (1) i incisos 2 i 4 del § 83 BGB).
- En el § 87 (2) BGB, relatiu a la **modificació per causes sobrevingudes de la finalitat fundacional**, se substitueix el deure de tenir en compte la "intenció" (*Absicht*) del fundador per la de tenir en compte la seva "voluntat" (*Wille*), canvi que pot justificar-se per raons de concordança amb el que disposa el § 83 anteriorment citat, però que constitueix també un detall de finura jurídica, ja que és sens dubte la voluntat jurídicament declarada del fundador i no la intenció que pogués tenir allò que s'ha de ponderar en el moment de la modificació de la finalitat fundacional.
- En el § 88 BGB, relatiu al **destí del romanent que pot quedar un cop extingida la fundació**, se substitueix la remissió que anteriorment existents a algunes normes del dret d'associacions per una previsió expressa més clarificadora segons la qual, en cas que no s'hagués determinat un beneficiari, el patrimoni va a parar a l'hisenda de l'estat en el qual la fundació tingué el seu domicili, o a un altre beneficiari determinat per la llei d'aquest estat.

3. *Modernització del dret de fundacions? Les qüestions que deixa obertes la reforma alemanya*

Al lector espanyol li semblaran d'escassa entitat aquestes reformes tan llargament auspiciades, i pot considerar-les, amb raó, més pròpies d'un legislador retrospectiu (com foren a finals del s. XIX els autors del Codi civil alemany) que d'un legislador amb vocació modernitzadora. Sense anar més lluny, en el dret espanyol, la recent estrenada *Llei 50/2002, de 26 de desembre, de fundacions* (BOE núm. 310, de 27 de desembre de 2002), igual que la Llei

30/1994 que la precedí, confirma la vigència, per imperatiu constitucional, d'un sistema de reconeixement de les fundacions, segons el qual adquireixen personalitat jurídica des de la seva inscripció registral, i la qual només pot ser denegada quan l'escriptura no s'ajusti a les previsions de la llei (art. 4.1). Igualment, les disposicions sobre el concepte de fundació (art. 2.1), sobre l'adequació i suficiència de la dotació pel compliment de les finalitats fundacionals (art. 12.1), sobre les estipulacions que han de constar en els estatuts (art. 11) o sobre la forma de completar la voluntat fundacional *mortis causa* (art. 9.4) són perfectament homologables amb les novetats que ara incorpora el BGB o fins i tot més avançades que aquestes (així, per exemple, pel que fa al sistema de publicitat registral).

No obstant, per jutjar degudament la reforma alemanya, s'ha de valorar íntegrament el sistema fundacional i no només el desplaçament d'algunes de les seves peces del nivell estatal al federal. Si alguna cosa singularitza aquest sistema fundacional, en una visió conjunta, és la seva heterogeneïtat tipològica fruit de la llibertat de persecució de finalitats que es despenia del § 87 (1) BGB i que ha confirmat el nou § 80 (2): **per reconèixer validesa a una fundació n'hi ha prou amb què la seva finalitat no posi en perill el bé comú** (*Nicht-Gefährdung des Gemeinwohls*). Al contrari del que passa en la majoria de jurisdiccions europees (i molt significativament, en els països llatins), aquest principi no exigeix que la fundació procuri positivament la satisfacció de finalitats d'interès general o, per dir-ho en termes econòmics, la provisió de béns públics: és suficient que la finalitat no arrisqui el benestar col·lectiu. Aquesta "neutralitat de finalitats" ha permès a la pràctica, per citar els casos més notables, l'afectació de patrimonis en interès dels membres d'una o més famílies (*Familienstiftungen*) o l'afectació duradora de patrimonis empresarials o de participacions en societats (*Unternehmensträgerstiftungen*) a finalitats que, de fet, poden resultar purament conservatives de l'explotació econòmica o de la societat participada segons els designis successoris del fundador o els de la seva família.

La instrumentalitat de la forma jurídica de fundació, que es pot posar al servei de qualsevol finalitat lícita (segons el model vigent a Alemanya de l'anomenada *gemeinwohlkonforme Allzweckstiftung* o fundació per tot tipus de finalitats que respectin el bé comú), ha generat en la doctrina alemanya posicions molt enfrontades sobre els límits de l'autonomia privada fundacional (vg. una síntesi recent a RAWERT, 2001: 113-125). La discussió s'ha centrat, sobre tot, en els tipus de fundacions familiars (per la seva pretesa disconformitat amb el fonament de les normes sobre prohibició de fideïcomisos i altres disposicions limitatives de la duració dels encàrrecs successoris) i algunes modalitats de fundació-empresa (per les discordances que hi ha entre l'estatut jurídic fundacional i el de les persones jurídiques legitimades per exercir activitats empresarials, discordances que poden operar en detriment de la seguretat del tràfic i l'eficiència econòmica) (vg. el marc de debat, en relació a les fundacions-empresa, a KRONKE, 195-227, i en general, RAWERT, 1995: Vor § 80 Rn 82-135; REUTER, 2001a: Vor § 80 Rn 7-13, 34 i ss.).

Fins ara, algunes d'aquestes objeccions havien trobat cert ressò en algunes lleis estatals, que accentuaven la discrecionalitat administrativa o establien prohibicions o cauteles relatives a les fundacions que es constituïssin exclusiva o predominantment al servei del fundador o

de la seva família, o la finalitat principal de les quals fos l'explotació o l'administració d'una empresa en interès del fundador o dels seus hereus (així, entre d'altres, § 4 *Stiftungsgesetz für das Land Nordrhein-Westfalen*, de 21 de juny de 1977; § 6 *Stiftungsgesetz für das Land Brandenburg*, de 27 de juny de 1995). El legislador federal de 2002 ha remogut implícitament aquests filtres, i sembla apuntar al dret tributari com a principal instrument de canalització d'una política fundacional (tingui's present, per exemple, que les fundacions familiars tributen cada trenta anys per l'impost de successions). Tot i això, pot objectar-se a la Llei de 2002 que segueixi deixant molt difós el marc en el qual pot exercitar-se civilment el dret de fundació: "posar en perill el bé comú" és un concepte jurídic indeterminat, la funció del qual, com ha advertit la millor doctrina (REUTER, 2001b: 151) citant el Tribunal Constitucional alemany, no s'ha d'entendre circumscrita al rebuig de finalitats il·lícites, sinó que requereix confrontar qualsevol projecte fundacional amb "les normes que, amb més o menys abast, inclouen la fundació i la seva actuació en l'ordenament jurídic general ... i tenen en compte els interessos de tercers dignes de tutela o fins i tot interessos públics" (BVerfG NJW 1979, 699, 706).

La llei que hem ressenyat previsiblement incrementà les ocasions d'efectuar aquest judici de confrontació i aguditzarà el debat, en absolut tancat, sobre la conveniència d'establir normes o règims particulars per a determinats tipus de fundacions i, en general, sobre la fixació dels límits de l'autonomia privada fundacional.

4. Materials

Gesetz zur Modernisierung des Stiftungsrechts (Llei per a la modernització del dret de fundacions), de 15 de juliol de 2002.

<http://217.160.60.235/BGBL/bgbl1f/bgbl102s2634.pdf>

Gesetz zur weiteren steuerlichen Förderung von Stiftungen (Llei per a un foment fiscal més ampli de les fundacions), de 14 de juliol de 2000.

<http://www.maecenata.de/dokumente/Steuergesetze2.pdf>

Entwurf eines Gesetzes zur Modernisierung des Stiftungsrechts (Projecte de Llei per a la modernització del dret de fundacions), d'11 d'abril de 2002.

<http://dip.bundestag.de/btd/14/087/1408765.pdf>

Zusammenfassung des Berichts der Bund-Länder-Arbeitsgruppe Stiftungsrechts (resum del dictamen del grup de treball Federació-Estats sobre el dret de fundacions), de 19 d'octubre de 2001.

<http://www.bmj.bund.de/images/11086.pdf>

El text íntegre del dictamen es pot descarregar a:

<http://www.engagement.de/downloads.html>

5. Bibliografia

ANDRICK, Bernd / SUERBAUM, Joachim (2002): "Das Gesetz zur Modernisierung des Stiftungsrechts", 40 *NJW* 2002, pàg. 2905-2910.

HÄRTL, Peter (1990): *Ist das Stiftungsrecht reformbedürftig? (Eine vergleichende Untersuchung der Landesstiftungsgesetze unter Berücksichtigung der Stiftungspraxis bei den staatlichen Stiftungsgenehmigungs- und aufsichtsbehörden)* [Schriftenreihe zum Stiftungswesen, 15], Nomos, Baden-Baden.

HOF, Hagen (1999): "Verfassungsrechtliche Grundlagen", (§ 4, Rn 4-103), a: SEIFART, Werner / VON CAMPENHAUSEN, Axel Freiherr (eds.): *Handbuch des Stiftungsrechts*, 2a ed., C.H. Beck, München.

KRONKE, Herbert (1988): *Stiftungstypus und Unternehmensträgerstiftung*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.

RAWERT, Peter (1995): *J. von Staudingers Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen (Vor § 80-89)*. 13a ed. (Erstes Buch. Allgemeiner Teil §§ 21-103). Sellier – de Gruyter. Berlin.

RAWERT, Peter (2001): "Der Stiftungsbegriff und seine Merkmale -Stiftungszweck, Stiftungsvermögen, Stiftungsorganisation-", a: HOPT, Klaus J. / REUTER, Dieter (eds.), *Stiftungsrecht in Europa* [Schriftenreihe des Instituts für Stiftungsrecht], Carl Heymanns, Köln, pàg. 109-137.

REUTER, Dieter (2001a): *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch (Vor § 80-89)*. 4a ed. T. 1 (*Allgemeiner Teil §§ 1-240. AGB-Gesetz*). Beck. München.

REUTER, Dieter (2001b): "Stiftung und Staat", a: HOPT, Klaus J. / REUTER, Dieter (eds.), *Stiftungsrecht in Europa* [Schriftenreihe des Instituts für Stiftungsrecht], Carl Heymanns, Köln, pàg. 139-158.

SEIFART, Werner (1987): "Reform des Stiftungsrechts" (§ 6, Rn 1-20), a: SEIFART, Werner / VON CAMPENHAUSEN, Axel Freiherr (eds.): *Handbuch des Stiftungsrechts*, 2a ed. (1999), C.H. Beck, München.

VON CAMPENHAUSEN, Axel Freiherr (1999): "Rechtsquellen" (§ 3, Rn 1-10), a: SEIFART, Werner / VON CAMPENHAUSEN, Axel Freiherr (eds.): *Handbuch des Stiftungsrechts*, 2a ed., C.H. Beck, München.